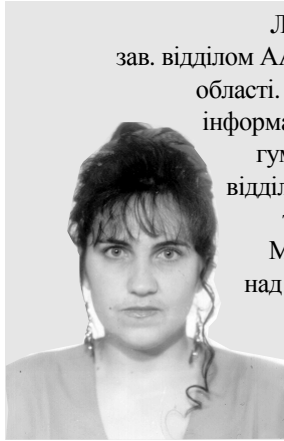

Левченко Л.Л.

Левченко Лариса Леонідівна, зав. відділом ААТ Держархіву Миколаївської області. 1969 р.н. Закінчила факультет інформатики Російського державного гуманітарного університету. Зав. відділом автоматизованих архівних технологій Державного архіву Миколаївської області. Працює над кандидатською дисертацією з історії Миколаївського військового губернаторства.

Історія заснування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства

Заснування Чорноморського флоту та суднобудування в Україні нерозривно пов'язане з Миколаївським військовим губернаторством, яке існувало на півдні України протягом майже всього XIX століття. Історія губернаторства ще не досліджена істориками, ми лише маємо деякі згадки про нього в працях дореволюційних істориків Г.М.Ге, Д.І.Багалія, А.Скальковського, А.Шмідта, Д.М.Афанасьєва та сучасних дослідників О.І.Дружиніної, І.О.Гуржія, Б.М.Зубова, В.Духніча, Ю.С.Крючкова [1]. На початковому етапі розвитку України як самостійної держави, актуальним стає вивчення історії її окремих регіонів, у тому числі Північного Причорномор'я та Криму. Саме там були розташовані населені пункти Миколаївського військового губернаторства, жителі яких своїми руками створювали Чорноморський флот, на його кораблях захищали південні кордони країни.

Утворенню його передували цілий ряд подій. Російська імперія в результаті багатолітньої запеклої боротьби з Туреччиною у другій половині XVIII ст., нарешті, отримала доступ до Чорноморського басейну, тому бажала закріпити свої завоювання. Досягти цієї мети можливо було тільки маючи сильний військовий флот.

Після детального аналізу були визнані виключно зручними для суднобудування, базування флоту та

здійснення контролю над Чорним і Азовським морями три географічні пункти. У першому з них Указом Катерини II від 18 червня 1778 року було засновано місто Херсон з верф'ю, гаванню і портом [2]. Закладка Севастополя на місці невеличкого татарського селища Ахті-Яр офіційно відбулася 3 липня 1783 року, а 10 лютого 1784 року Катерина II підписала Указ, за яким повеліла «улаштувати слідуєчі укріплення»: «фортецю велику Севастополь, де нині Ахті-Яр і де повинні бути адміралтейство, верф для кораблів першого рангу, порт і військо селище» [3]. У травні 1787 року Катерина II відвідала Севастополь у супроводі високопоставлених осіб іноземних держав. Демонстрація могутності Чорноморського флоту під час відвідин викликала відповідну реакцію іноземних країн. Туреччина висунула ультиматум про повернення Криму, щойно приєднаного до Росії Маніфестом Катерини II від 8 квітня 1783 року, і 21 серпня 1787 року почалася чергова війна з Туреччиною. У Севастополі під час війни виконували ремонт суден, що знаходились в аварійному стані, їх переобладнання з посиленням артилерійського озброєння. Діючий флот потребував розширення портового господарства, збільшення судноремонтної потужності і, головне, будівництва нових кораблів на заміну тих, що вийшли з ладу. Це останнє завдання покладалось на Херсонську верф, «але мілководдя гирл, перешкоджало виводити з Херсона в море великого рангу кораблі...». Тому губернатор Новоросійського краю Г.О.Потьомкін розпочав пошук нового зручного місця для верфі. Невдовзі один з його підлеглих М.Л.Фалєєв запропонував вільну ділянку при злитті річок Південний Буг і Інгул, де глибини дозволяли будувати кораблі практично необмежених розмірів і на відміну від Херсона переводити їх у Севастополь без комелів. Потьомкін загорівся ідеєю «майбутнього грандіозного адміралтейства – гнізда нового російського Чорноморського флоту». 23 березня 1789 року він писав Фалєєву: «В Мошнах більше будівництва не проводити, а завести верф на Інгулі, куди майстрових і інструмент повернути», 27 серпня 1789 року: «Новозаведену верф на Інгулі іменувати Миколаєвом...», 24 жовтня 1790: «Про Миколаїв затверджено, як про адміралтейство, так і верф. Тепер до будівництва приступлю серйозно» [4]. 25 серпня 1790 року на миколаївській верфі вже був спушений на воду перший 46-гарматний трищогловий корабель «Святий Миколай» за проектом корабельного майстра С.І.Афанасьєва. За розпорядженням Г.О.Потьомкіна до Миколаївського адміралтейства були приписані селища Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівка, Покровськ, Знамянка і Богданівка з єдиною метою, «щоб при нестачі адміралтейських майстрових і при цілковитій неможливості здобувати не тільки їх, а взагалі робочі руки в новому завойованому безлюдному краї, використовувати поселенців в кораблебудівні, теслярські та інші роботи» [5]. На жаль, завершити все

II. Історичні, економічні науки

задумане Потьомкіну не вдалося: 5 жовтня 1791 року по дорозі з міста Яс до Миколаєва Григорій Олександрович помер, не втіливши свої плани до кінця.

А 29 грудня 1791 року був підписаний Яський мирний договір, за яким до Росії відійшли землі між Південним Бугом і Дністром, за Росією назавжди закріплювалося все Північне Причорномор'я, у тому числі Крим [6].

27 липня 1794 року були затверджені нові, значно збільшені штати Чорноморського флоту. Згідно з цими штатами надано фінансування суднобудуванню, адміралтействам, військовому флоту в 2112246 крб. 48 3/4 коп. щорічно, визначена загальна кількість флоту в 490 кораблів. Оцінивши всі переваги Миколаївської верфі, місцеперебування Чорноморського Адміралтейського правління призначено було у Миколаєві [7]. У зв'язку з цим голова правління віце-адмірал Микола Семенович Мордвинов оселився у Миколаєві. 12 квітня 1794 року туди ж перевели Кадетський корпус, 25 квітня 1795 року переїхало все Чорноморське Адміралтейське правління, 25 травня 1796 року переведено адміралтейські майстерні. Миколаїв стає містом, де зосереджуються всі інститути управління Чорноморським флотом. У 1795 році місто Миколаїв було приписане до Херсонського повіту Вознесенського намісництва, яке було засноване в цьому ж році [8]. Миколаїв швидко розвивався. Якщо, за свідченням німецького лікаря Дрімпельмана, у 1788 році в Миколаєві не було нічого, крім окремих халуп з очерету і вартових, то в 1792 році в місті вже існували: 1 церква, 4 громадських будинки, 100 казарм, 13 магазинів, 158 кам'яних і дерев'яних будинків, 209 мазанок, 61 землянка, 149 лавок, 23 погріби, 1566 душ жителів і 1734 тимчасових робітника [9].

Але з воцарінням на російському престолі у листопаді 1796 року Павла I, який намагався знищити всі досягнення Катерини II та її однодумців, фінансування припинилося, кораблі на Чорноморських верфях не будувалися, самостійність Чорноморського Адміралтейського Правління була скасована. Флот, верфі і порти на Чорному морі підпорядковано Адміралтейській колегії. У 1796 році Вознесенське намісництво було скасоване і відновлена Новоросійська губернія [10]. Місто Севастополь у 1798 році перейменовано в Ахтіар [11]. В цьому ж році припинено підготовку кадрів для флоту, у Миколаєві ліквідовано Кадетський корпус. 21 січня 1799 року адмірала М.С.Мордвинова було звільнено зі служби і заарештовано [12]. Чорноморський флот на чолі з адміралом Ф.Ф.Ушаковим відправлено у Середземне море, де більш ніж за два роки бойових дій "на судах, які не відзначались ні міцністю побудови, ні задовільними якістьми, часто при продовольчих злигоднях від недостачі свіжої доброякісної їжі, з

перевтомленням від постійної непосильної роботи, втрата в суднових командах різних звань сягала до 400 чоловік, в числі яких померлих від хвороб було 301" [13].

Після вбивства Павла I, у березні 1801 року російський престол посів двадцятичотирирічний Олександр I. В цей час флот і суднобудування на Чорному морі знаходились у кризовому стані. Туреччина постійно загрожувала південним кордонам імперії, тому потрібні були кардинальні зміни як на флоті, так і в суднобудуванні. 10 серпня 1801 року адмірала М.С.Мордвинова було призначено на посаду віце-президента Адміралтейств-Колегії у Петербурзі. 8 вересня 1802 року виходить "Маніфест про заснування Міністерств", за яким серед інших було засновано і Міністерство Морських Сил, до відання якого відносилась Адміралтейств-Колегія [14]. Далі вийшла ціла низка указів щодо військово-морського флоту і суднобудування: 13 жовтня 1802 року "Про заснування Військової Канцелярії по флоту", 21 червня 1803 року "Про заснування Депо Карт при Чорноморському флоті", 8 березня 1805 року "Про реорганізацію Штурманської частини Чорноморського флоту" з затвердженням штату Чорноморського Штурманського училища, за яким кількість учнів мала дорівнювати 152 особам [15], 15 березня 1805 року "Про кораблебудування з приналежними до нього майстерствами по Чорноморському флоту", де було визначено на Чорноморських верфях будування корабля закінчувати за три роки, в Севастополі та Миколаєві кількість працівників на верфі мала дорівнювати 2520 особам [16]. Це ще неповний перелік указів, виданих щодо флоту в перші роки царювання Олександра I. Ці укази були результатом діяльності Комітету для створення флоту, який було засновано у вересні 1802 року на чолі з А.Р.Воронцовим, та шойно створеного Міністерства Морських Сил.

З іншого боку за реформами Олександра I йшла перебудова адміністративно-територіального поділу Російської Імперії. 8 жовтня 1802 року велика Новоросійська губернія була розділена на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. Миколаївська губернія складалася з чотирьох повітів: Херсонського, Єлисаветградського, Ольвіопольського та Тираспольського. Миколаїв було оголошено губернським містом. Севастополь знаходився на території Таврійської губернії, але про нього мова йде як про "місто, що повітів не має" [17]. З тих причин, що Новоросійський край був приєднаний до Росії не так давно, мав прикордонне положення, стратегічне значення як опорний воєнний пункт, для управління губерніями була установлена посада військового губернатора. Це була загальна практика для Росії першої половини XIX ст., коли система управління країною характеризувалася особливим адміністративно-

територіальним поділом (намісництва, генерал-губернаторства, області, округи, військові губернаторства і т.д.) і наявністю специфічних, нерідко тільки для даного формування, установ і посадових осіб. В таких формуваннях військові і цивільні функції завжди зливалися, в одних установах поєднувалися адміністративно-поліцейські, фінансові та інші функції. Адміністраціям надавалася широка самостійність в діях, навіть незалежність від центральних і вищих урядових установ.

Миколаївським військовим губернатором і управляючим цивільною частиною Катеринославської, Миколаївської та Таврійської губерній у 1802 році було призначено генерал-лейтенанта Сергія Андрійовича Беклешова, представника давнього дворянського роду Беклешових. В своєму наказі від лютого 1803 року, даному Миколаївському військовому губернатору Беклешову “Про посаду його по управлінню губерніями Миколаївською, Катеринославською і Таврійською”, Олександр I пише: “В нових губерніях цих потрібні, імовірно, будуть, за винятком Катеринослава, різні будівлі як для розміщення Присутствених місць, так і для проживання начальників губерній і віце-губернаторів. Оглянувши казенні будівлі, які знаходяться в Миколаєві і Симферополі, і зваживши, що заново збудовано повинно бути, ви представите про те мені, щоб необхідні суми на будування могли в той же час бути асигновані; до того ж часу, якщо в казенних порожніх будинках буде нестаток, можете ви для розміщення Присутствених місць наймати обивательські будинки” [18]. Очевидно, що прибувши в Миколаїв, Беклешов зовсім не знайшов вільних будівель для розташування губернських Присутствених місць через переповнення Миколаєва установами Чорноморського відомства. Через це 15 травня 1803 року вийшов новий указ “Про переведення губернського управління із Миколаєва в Херсон і про перейменування Миколаївської губернії Херсонською”, в якому було вказано: “За відомостями від місцевого начальства доставленими, знаходячи незручним залишити губернське управління в Миколаєві, як через труднощі в опалюванні, так і тому, що Морське управління, яке там ще знаходиться, складає саме по собі обширну частину, ми признали за благо губернському управлінню бути в Херсоні, і внаслідок цього губернію Миколаївську іменувати віднині Херсонською” [19]. Миколаїв було залишено у складі Херсонського повіту Херсонської губернії, і в тому ж 1803 році місто було повністю підпорядковано морському відомству разом з шістьома адміралтейськими поселеннями [20]. Цікаво, що під час існування Миколаївської губернії Миколаєвом керувало відразу двоє: Миколаївський військовий губернатор та Головний командир Чорноморського флоту і портів. Їх функції стосовно міста перехресувалися, і вони повинні

були узгоджувати свої дії один з другим. Так, при вирішенні питання про фінансування миколаївської поліції, Олександр I наказує Беклешову: “включивши морських чиновників, що мають в Миколаєві свої будинки, в загальну з іншими жителями Поліцейську повинність, розподілити її порівну для всіх і знехтяти про це з адміралом де Траверсе” [21]. Наприкінці 1803 року Беклешов помер [22]. Оскільки Миколаїв вже не був губернським містом, а повністю підпорядковувався морському відомству, очевидно, що управління містом вже у 1803 році повністю перейшло до Головного командира Чорноморського флоту і портів. До того ж 24 жовтня 1803 року вийшов загальний для всієї Імперії указ про надання морським начальникам прав військових губернаторів і присвоєння їм цієї назви, але рішення про те, які саме міста підлягають дії цього указу, ще не було прийняте.

14 листопада 1803 року було затверджено доповідь Комітету для створення флоту “Про надання флоту всіх вигод, як у побудові, так і в утриманні в портах”, в якому Комітет “за корисне визнає головному військовому в тому краї порту і Адміралтейству бути в Севастополі...” Комітет наполягав на наданні Севастополю статусу суто воєнного порту: тоді б “припинились би шляхи до розголошення становища флоту нашого і, отже, відомості про вжиті заходи; військові люди, які знаходяться при ньому, при малих зносінах з купецтвом, не були б ніякими іншими предметами розважені і займались би одними військовими вправами...” [23]. 23 лютого 1804 року Севастополь було оголошено головним військовим портом на Чорному морі. Купецьким кораблям вхід в нього було заборонено, “хіба що від шторму чи заради інших несподіваних випадків зайде в порт для ремонту або для врятування, а не для торгу” [24].

Таким чином, міста Севастополь та Миколаїв з адміралтейськими поселеннями біля нього виявилися повністю підпорядкованими морському начальству, тому у 1805 році було визнано доцільним до посади Головного командира Чорноморського флоту і портів приєднати посаду Миколаївського і Севастопольського військового губернатора. Що й було зроблено розпорядженням по Флоту від 20 березня 1805 року [25].

Ідея Г.О.Потьомкіна, його грандіозний проект про “гніздо російського Чорноморського флоту”, нарешті, втілювався у життя. Під началом Головного командира Чорноморського флоту і портів було об'єднано всі Чорноморські ескадри, порти, адміралтейства, верфі, інші підприємства морського відомства. В одну адміністративну одиницю, не дивлячись на територіальну приналежність, було виділено міста та селища, пов'язані з флотом та суднобудуванням: Миколаїв, адміралтейські селища Богоявленськ, Воскресенськ, Покровськ, Калинівку Херсонської,

II. Історичні, економічні науки

Знаменку і Богданівку Катеринославської, Севастополь Таврійської губерній. Херсон не було включено, бо ще раніше він втратив своє значення через незручність суднобудування, військово-морськими справами там займалася особлива контора над портом, на чолі якої стояв капітан над портом, а у 1824 році адміралтейство в Херсоні було зовсім скасоване і переведене у Миколаїв [26].

Центром військового губернаторства стає Миколаїв, де в той час знаходилось Чорноморське Адміралтейське Правління. Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство мало особливе призначення, його діяльність була присвячена виключно військово-морському флоту та суднобудуванню. Миколаївський історик XIX ст. Г.Ге писав: "...Миколаїв – оголошено особливим губернаторством... місто остаточно стає флотським; його цивільна громадськість відсувалась на задній план. З іншого боку, місто ставало незрівнянно ближче до вищого правління» [27].

А.Шмідт в "Материалах для географии и статистики России. Херсонская губерния" вказує, що управління Миколаївського військового губернатора знаходилось "в абсолютному непідлеглому відношенні до цивільного губернатора" Херсонської губернії [28]. Також і А.Скальковский відмічає, що Новоросійський край має, за винятком головного, або намісницького, п'ять особливих управлінь, з яких чотири не залежать зовсім від головного начальства, що перебуває в Одесі, серед них Управління Чорноморського флоту, портів і адміралтейських поселень" [29]. Управління Миколаївського військового губернаторства було звільнено від територіальної підлеглості цивільним Херсонському та Таврійському губернаторам, а також Новоросійському генерал-губернатору і безпосередньо підпорядковано Петербургу: по морських справах – Міністерству Морських Сил і, навіть, безпосередньо самому Морському міністру, бо Адміралтейств-Колегія стосовно Чорноморського флоту мала розглядати тільки ті справи, які "від Міністра до неї припроваджені будуть", по цивільних – Міністерству внутрішніх справ. Самому військово-губернатору надано фактично необмежену владу в губернаторстві, в своїх руках він одночасно поєднував військово- і цивільне управління. Він мав пряме спілкування з Імператором, в особливих випадках міг доповідати в Сенаті. В Указі від 24 жовтня 1803 року написано: "для кращого порядку і зв'язку всіх відносин поставити морських начальників на права військових губернаторів і присвоїти їм це найменування. Тоді поєднуючи в собі всі частини як військового, так і цивільного устрою, будуть вони управлять всіма предметами, до порту і міста приналежними, без всякого винятку. При цьому порядку речей всі чиновники різних частин повинні бути їм підпорядковані і від них безпосередньо одержувати накази" [30].

На початку існування Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства Головний командир, він же військовий губернатор, поєднував військові і цивільні функції таким чином:

1. На флоті він керував Чорноморським Правлінням, яке у 1808 році, за прикладом Адміралтейств-Колегії, було поділене на експедиції. При ньому існувала особлива канцелярія "Управління Чорноморського Департаменту". У віданні цього Департаменту були також депо карт і майстерня морехідних інструментів. Чорноморська виконавча експедиція відала адміралтейськими поселеннями;

2. Як військовий губернатор, він мав Канцелярію у Миколаєві, а в Севастополі його обов'язки виконував капітан над портом. У Миколаєві військово-губернатору підлягали комендант, Міська Дума, Міський Магістрат, Міська поліція, Сирітський Суд. У Севастополі існували Міська Дума, Міська Поліція, Міський Магістрат, а також Правління військового карантину. Головний командир Чорноморського флоту і портів та Миколаївський і Севастопольський військовий губернатор також головував в цілому ряді різних комітетів і комісій як у Миколаєві, так і в Севастополі.

Вперше обидві посади одноразово посів французький маркіз Іван Іванович де Траверсе. У травні 1802 року його було призначено Головним командиром Чорноморського флоту і портів [31], а в 1805 році він зайняв посаду Миколаївського і Севастопольського військового губернатора. Особа І.І. де Траверсе викликає багато суперечливих думок. Одні автори, в тому числі Б.Н.Зубов, звинувачують його, що "в Миколаєві ... він займався, головним чином, улаштуванням своєї кар'єри", "при ньому погіршали флотські і адміралтейські справи", але "своїм вірогідним відношенням він заслужив увагу царя" [32]. Г.Ге, навпроти, підкреслює, що "становище Миколаєва сильно змінилось на краще в 1802 році, коли Головним командиром Чорноморського флоту був призначений маркіз де Траверсе", "на перший раз доля Миколаєва виявилася надзвичайно щасливою" [33]. Ге вказує, що саме де Траверсе припинив розкрадання приміських земель в Миколаєві і Севастополі; виклопотав повеління, в силу якого належало відібрати назад всі ті землі, на яких власники не виконали умови відводу їм цих земель; підняв питання про право міст Миколаєва і Севастополя на приміські землі і домогся виділення "двох чотириверстних пропорцій землі" цим містам; в Миколаєві "для звільнення громадян від Херсонського Магістрату заснував свій Миколаївський"; завіз складання статистики міст Миколаєва і Севастополя; при ньому вперше були затверджені штати поліції; упорядковано бюджет і подарована Миколаєву "чотирирічна відкупна сума" – 240000 крб., проценти з якої щорічно повинні були складати 14400 крб. На ці

гроші де Траверсе сподівався збудувати казарми, пристань, школи і т.п. Григорій Ге приписує де Траверсе навіть саму ідею утворення Миколаївської губернії: “При ньому і була організована Миколаївська губернія заради припинення залежності Миколаєва від сторонньої адміністративної влади. Але незабаром виявилась несумісність посади Командира флоту з обов’язками начальника губернії. Маркіз де Траверсе почав шукати вихід із свого незручного становища. І 20 березня 1805 року управління губернією було переведено в Херсон, а Миколаїв – оголошено окремим губернаторством ...” [34], але ця точка зору, як бачимо, помилкова.

Нарікання Б.Н.Зубова в бік особи де Траверсе теж несправедливі. Завдяки активній адміністративній діяльності І.І. де Траверсе у Миколаєві в 1803 році було засновано депо карт, з бібліотекою і кабінетом рідкостей, до депо приєднана друкарня з літографією; заснована майстерня морехідних інструментів, для якої побудовано новий будинок. В цьому ж році вперше при будівництві корабля “Правий” використано мідну обшивку і мідне кріплення підводної частини. В 1804 році у Миколаєві відкрито Училище флотських юнг з особливим артилерійським відділенням. Курс наук в Штурманському училищі збільшено викладанням алгебри, геометрії, історії, фізики, французької та італійської мов. Де Траверсе домагався відновлення роботи Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян південного краю.

В 1803 році де Траверсе запропонував новий план забудови міста Севастополя. В 1805 році він клопотав про укріплення Севастополя з суші, в 1809 році представив проект “про підняття Севастополя на ступінь першокласної фортеці”, для чого запропонував обнести все місто кам’яними стінами з bastions і ровами [35].

Француз де Траверсе віддав багато років своєї плідної праці Чорноморському флоту, перебуваючи на посадах Головного командира, а потім і Морського Міністра. Його діяльність в Росії ще чекає свого дослідника.

Також цікаво розглянути, яким чином вирішувалося питання про територію та населення військового губернаторства.

Власне кордонів губернаторство не мало. Як говорилося вище, населені пункти військового губернаторства були розташовані в різних губерніях. Ставлячи питання про територію Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, ми не можемо обчислити його загальну площу, а маємо розглянути площі територій, які займали окремі населені пункти.

Території міст та селищ губернаторства неодноразово розмежовувалися з Херсонською та Таврійською губерніями. Неодноразово з’ясовували свої права на землю різні відомства, за велику чи малу

ділянку землі судилися приватні власники. Так, тільки у Миколаєві на час заснування губернаторства земля належала власне місту, Адміралтейському відомству та приватним власникам.

У поземельних відносинах міст і Морського відомства згода інтересів виникла з самого початку губернаторства і пояснювалася тим, що у них не було на цьому ґрунті ніякого протиріччя інтересів майже до 80-х років XIX ст., тому розглядаючи далі земельне питання, ми будемо мати на увазі і ті ділянки, які фактично належали Морському відомству.

Г.Ге пише, що “по землеволодінню Миколаїв не був щасливий” [36]. Те ж саме можна сказати про Севастополь і адміралтейські поселення.

При заснуванні міста Миколаєва йому фактично належала значна кількість землі. В 1793 році, при адміралі М.С.Мордвинові, було складено план, згідно з яким Миколаєву з хуторами належало 30000 десятин землі [37], не враховуючи зайнятої під будівлі міста.

Внаслідок домагань Миколаївського військового губернатора І.І. де Траверсе та згідно з Височайшим Указом Правительствующого Сенату від 13 березня 1808 року Миколаєву в 1810 році були відмежовані “дві чотириверстні пропорції землі”, які повинні були скласти 20400 десятин, так як площа самого міста в цей час складала “1500 саж. у довжину і 620 саж. в ширину”, тобто 387 дес. 1200 саж. Всього Миколаїв і околиці повинні були займати 20787 дес. 1200 саж. [38].

Більшу частину тієї величезної кількості землі, якою місто користувалося в перші роки свого існування, було втрачено ще до 1830 року в результаті безкінечних судових процесів. Тільки Херсонська Казенна палата в 20-ті роки XIX ст. отримала в своє користування 11407 дес. землі, яка раніше належала місту [39].

У 1830 році місту Миколаєву за Указом Межової Канцелярії була видана формальна Межова книга від 29 травня 1830 року разом з великим планом до неї, якою місто користувалося до кінця XIX ст.. За Межовою книгою Миколаїв і околиці складала 17373 дес. 2089 кв. саж., у тому числі 352 дес. 84 саж. “сельбищної землі”, зайнятої будівлями міста, і 17021 дес. 2005 саж. власне вигонної землі. Ця кількість землі була на 3413 дес. 1511 саж. менша, ніж за Указом 1808 року, не говорячи вже про план М.С.Мордвинова [40].

Аналогічно розгорталася подія у Севастополі. В 1807 році, знову ж згідно з поданням маркіза де Траверсе і за висновками комісії на чолі з Таврійським цивільним губернатором Д.Б.Мертваго, місту Севастополю з портом і адміралтейством було виділено землі корисної і некорисної 14220 десятин [41]. При межуванні з’ясувалося, що під будівлями, які належали місту, знаходилося 118 дес. 1278 саж., сінного покосу 514 дес. 1568 саж., дров’яного лісу і дрібного чагарнику – 1738 дес. 1161 саж.; землі з хрящуватим і кам’янистим ґрунтом і степів для випасу худоби – 2644 дес. 241 саж.,

II. Історичні, економічні науки

разом корисної землі 5015 дес. 1848 саж.; під дорогами – 22 дес. 600 саж., під кручами, Чорною річкою, бухтами, озерами і кам'янистими місцями – 1948 дес. 463 саж.; разом некорисної землі 1970 дес. 1063 саж. А всього місту Севастополю належало 6986 дес. 511 саж. [42].

Решта севастопольської землі належала Балаклавському Стор'ївському монастирю, контр-адміралішій Марії Алексіановій, а також ще більш ніж 30 приватним власникам, котрі негайно порушили цілу низку судових процесів у відповідь на вимогу де Траверсе надати документи для перевірки на право володіння земельними ділянками.

В результаті роботи комісії по перевірці прав власників виявилось: якщо повернути самовільно захоплені землі, то Севастополю може належати землі корисної і некорисної 15911 дес. 2337 саж. [43]. Але, не дивлячись на рішення про конфіскацію земель, приватні власники не збиралися розлучатися з своїми ділянками, і судові процеси тривали і в 1818 році, і в 1823 році, і пізніше.

Для мешканців адміралтейських поселень земля мала велику цінність, бо була основним джерелом доходу. Крім роботи на верфях, в портах та інших підприємствах, селяни займалися хліборобством, городництвом, деякі з них мололи на млинах зерно. До 1795 року кількість землі, якою користувалися адміралтейські поселенці, не була обмежена. Селяни могли обробляти її, хто скільки міг.

У 1795 році було проведено розмежування землі між окремими адміралтейськими та іншими селами. Знам'янці і Богданівці було відмежовано 6152 десятини. Якщо поділити цю землю на 1334 душі, то на одну душу вийде не більше ніж 4,6 десятини [44].

По ревізії 1816 року у Богоявленську була 861 ревізька душа та 7265 десятин землі, тобто припадало трохи більше 8 десятин на душу. У Покровському на 161 душу – 6196 дес. землі; у Воскресенську та Калинівці разом на 934 душі – 16120 десятин [45].

Кількість населення зростала, а кількість землі не збільшувалася, а зменшувалася. Багато земель поселенці захоплювали поміщики. Так, графиня Браницька захопила 3336 дес. землі, які належали селу Богоявленську. Кілька тисяч десятин захопив поміщик Неранжич і через відкупщиків здавав їх в оренду тим же богоявленцям на кабальних умовах [46]. Мешканці міста Миколаєва теж не упускали можливості скористатися землею поселенців. В скарзі від 13 березня 1812 року богоявленці писали: “Між тим, терпимо надзвичайні нестатки не тільки в хліборобстві і сінокосах, але навіть не маємо зручного місця для вигону худоби на пасовище і до водопою” [47]. Як пише В.Духнич, справа доходила до того, що вже в 20-х роках XIX ст. адміралтейські поселенці не могли прохарчувати свої сім'ї. Тому вони

були вимушені порушити декілька судових справ. І Чорноморське адміралтейство і суди визнали право поселенців на земельні ділянки, захоплені іншими власниками. У 1824 році поселенці при підтримці Адміралтейства добились, що Катеринославська межева контора відрядила землеміра Чурсіна нарізати їм землю за рахунок поміщиків, але земля не була повернута їм справжнім власникам. В.Духнич вважає, що є підстави гадати, що справу було закрито через підкуп поміщиками окремих чиновників [48]. Незважаючи на неодноразові невдачі, адміралтейські поселенці продовжували боротьбу за землю вже у новому складі: в 1819 році села Знам'янку і Богданівку було вилучено зі складу губернаторства, а замість них до Адміралтейського відомства приписано Березнегувате і Висунськ.

Доцільно також розглянути питання про кількість населення Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства. На початку існування військового губернаторства кількість населення збільшувалася досить форсованими темпами не завдяки природному приросту, а через переселення у цей край нових і нових жителів: військових, будівельників для міст та робітників для верфей. Автор не вперше піднімає демографічне питання, у попередніх роботах він вже намагався показати процес зростання кількості населення [49]. Аналізуючи архівні дані, автор зміг встановити загальну кількість мешканців губернаторства за першу чверть XIX ст., яка на 1822-1823 рр. складала 44123 особи (підраховано автором). В Миколаєві і хуторах мешкало близько 10931 особи (5697 чол. і 5234 жін.), в Севастополі 25000 осіб, в Чорноморських адміралтейських поселеннях – 8192 особи (437 чол. і 3865 жінок) [50].

Це населення було досить різнобарвного походження. Один з старожилів Миколаєва Н.Н.Кумані описав, як формувався склад населення у місті: “З надзвичайно швидким будівництвом міста йшло також і його заселення. Адміралтейські майстри висілались із Кременчука, Херсона і Таганрога, а міщанство склалось із прибулих з різних місць: безпаспортного бродячого люду, збіглих поміщицьких селян і солдатів, козаків і інших. Всіх приймали без розбору і пропонували їм всіяку допомогу для оселення” [51]. Ці люди та їх нащадки склали потім громаду міста Миколаєва. Аналогічна картина була і в Севастополі.

Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство, засноване на початку XIX ст., відіграло значну роль в історії півдня України. З перших кроків існування воно повністю було поставлене на службу Чорноморському флоту, розвитку суднобудування, військових портів. Вивчення його історії надзвичайно важливе для заповнення білих плям в історії України.

Література.

1. Г.Н.Ге. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула // Именованье – город Николаев: Историко-краеведческий выпуск. – Николаев: Изд-во "Дикий сад", 1989; Д.И.Багалий. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Исторический очерк. – К., 1889; А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края. Сочинение. География. Этнография и народонаселение Новороссийского края. – Одесса, 1850; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния // Составил Генерального штаба подполковник А.Шмидт. – СПб., 1863; Д.М.Афанасьев. К истории Черноморского флота. В 4-х т. – Т. 1 (1768-1816). // Русский архив. – СПб., 1902; Е.И.Дружинина. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.). – М., 1981; И.О.Гуржий. Розпад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – Київ, 1954; Б.Н.Зубов. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград: Кн. Изд-во, 1990; В.Духнич. Становище адміралтейських поселенців // Наукові записки Станіславського педагогічного інституту. – Вип. 2. – К., 1957; См. статтю Ю.С.Крючкова в кн.: Именованье – город Николаев: Историко-краеведческий выпуск. – Николаев, 1989.
2. Полное собрание законов Российской Империи (Далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. XX, С. 722-723.
3. Ibid. – Т. XXII. – С. 21-22.
4. Д.М.Афанасьев. Указ. Соч. – Т. 1. – С. 217-218.
5. Державний архів Миколаївської області (Далі – ДАМО). – Ф. 246, оп. 1, спр. 103, арк. 125 зв. – 126.
6. Большая Советская Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – Т. 30. – С. 565.
7. Д.М.Афанасьев. Указ. Соч. – Т. 1. – С. 231-232.
8. Энциклопедический словарь. // Сост. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб.: Типо-литография И.Л.Ефрона, 1897. – Т. XXI. – С. 111; Довідка з історії адміністративно-територіальних змін на Миколаївщині. // Миколаївський обласний державний архів. Путівник. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 260; ПСЗ. – Т. XXIII. – № 17300.
9. Д.И. Багалий. Указ. соч. – С. 52-53.
10. Довідка з історії адміністративно-територіальних змін на Миколаївщині. – С. 260; ПСЗ. – Т. XXIV. – № 17634.
11. Б.Н.Зубов. Указ. соч. – С. 134, 205.
12. Д.М. Афанасьев. Указ. соч. – Т. 1. – С. 255.
13. Ibid. – С. 254-255.
14. ПСЗ. – Т. XXVII. – № 20406. – С. 244.
15. Ibid. – № 21653. – С. 889.
16. Ibid. – № 21663. – С. 895-896.
17. Ibid. – № 20449. – С. 272, 290.
18. Ibid. – № 20643. – С. 482-484.
19. Ibid. – № 20760. – С. 603.
20. Энциклопедический словарь. // Сост. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. XXI. – С. 111.
21. ПСЗ. – Т. XXVII. – № 20762. – С. 604.
22. Контора опекуинства Новороссийских иностранных поселенцев. 1781-1857: Аннотированная опись дел 1781-1818 гг. // Сост. Н.Л.Юзбашева, Д.Ю.Мешков. – Днепропетровск-Киев, 1996. – С. 237.
23. ПСЗ. – Т. XXVII. – № 21039. – С. 1018-1019.
24. Ibid. – Т. XXVII. – № 21171; Севастополю 200 лет. Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 7.
25. Центральный Государственный Архив Военно-Морского Флота, Ф. 2092, оп. 0172, д. 124, л. 16.
26. Начало учреждения Российского флота на Черном море. // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т. IV. – С. 285.
27. Г.Н.Ге. Указ. соч. – С. 118-119.
28. А. Шмидт. Указ. соч. – С. 86-87.
29. А. Скальковский. Указ. соч. – С. 44.
30. ПСЗ. – Т. XXVIII. – № 21007. – С. 953.
31. Общий морской список. – СПб., 1890. – Ч. 5.
32. Б.Н.Зубов. – Указ.соч. – С. 136, 206-207.
33. Г.Н.Ге. – Указ.соч. – С. 118-119.
34. Ibid. – С. 118.
35. Д.М.Афанасьев. Указ.соч. – Т. 1. – С. 257.
36. Г.Н.Ге. Указ. соч. – С. 123.
37. ДАМО, Ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 2-4.
38. Ibid, арк. 6.
39. Ibid, арк. 7.
40. Ibid, арк. 4-7.
41. Ibid, Ф. 230, оп. 1, спр. 12, арк. 43.
42. Ibid, арк. 99 зв.
43. Ibid, арк. 56 зв.
44. Ibid, Ф. 246, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
45. Ibid, Ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 122 зв.
46. Ibid, арк. 2.
47. Ibid, Ф. 246, оп. 2, спр. 117, арк. 2.
48. В. Духнич. Вказ. праця. – С. 56.
49. Л.Л.Левченко. Зростання кількості населення Миколаївського військового губернаторства (1805-1900 рр.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 186-189.
50. Статистичні дані підраховані автором на підставі документів ДАМО, Ф. 230, оп. 1, спр. 31, арк. 12; спр. 87, арк. 6; а також використані дані, наведені О.І.Дружининою у вказ. праці. – С. 20.
51. Д.М.Афанасьев. Указ. соч. – С. 219.